

ПРОДОВОЛЬЧЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ: ПОЛІТИКА ВЛАДИ І РЕАКЦІЯ СЕЛЯНСТВА (1918 рік)

У період гетьманату П. Скоропадського велика увага приділялася вирішенню продовольчої проблеми, яка впливала на міжнародні стосунки Української Держави, важливі галузі економіки, безпосередньо торкалась життєвих інтересів населення країни, передусім селянства. У даній статті автор ставить завдання висвітлити продовольче становище в Україні, дослідити продовольчу політику гетьманського уряду, показати вплив на неї австро-угорської військової влади та з'ясувати реакцію селянства на практичне її втілення.

В історіографії зроблено певний крок у висвітленні продовольчої політики гетьманського уряду і ставлення до неї народних мас. Деякі аспекти зазначеної політики було розглянуто у відповідних розділах узагальнюючих праць¹ та монографій². Окремі положення та фактичні дані, що так чи інакше стосуються досліджуваної теми, містяться у дисертаційних роботах останнього періоду. Основні напрями, форми та методи діяльності урядів Української Держави П. Скоропадського щодо здійснення продовольчої політики висвітлив Є. Рафаловський³. Однак кількість праць, у яких питання продовольчої політики гетьманату є безпосереднім предметом вивчення, досить незначна. Висвітленню проблеми централізації і мілітаризації хлібозаготівель в Українській Дер-

¹ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. — К., 1967. — Т. 1; Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 5; Історія селянства Української РСР. — К., 1967. — Т. 2; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К., 1998.

² *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.

³ *Борисов В.І.* З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 роках (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій) / Автореф. дис. докт. іст. наук. — К., 1993; *Мякота С.Е.* Економічна політика уряду Української Держави П. Скоропадського (травень–грудень 1918 р.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; *Проганюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; *Ковальова Н.А.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999; *Терела Г.В.* Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000; *Малиновський Б.В.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні. 1918 р. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2001; *Рафаловський Є.П.* Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

жаві присвячено статтю І.В. Шпекторенка¹. Продовольча політика в Україні революційної доби 1917–1920 рр. відтворюється та аналізується у низці праць В.І. Борисова². В окремих розділах роботи, написаної у співавторстві з А.А. Чернобаєвим, простежено вплив австро-німецького чинника на хлібозаготівельну діяльність гетьманату, підбито підсумки виконання так званого «хлібного миру», підписаного з Центральними державами. Автори роблять висновок, що продовольча політика гетьманської адміністрації та австро-німецької військової влади призвела до посилення класової боротьби на селі³.

На час встановлення влади гетьмана П. Скоропадського Україна перебувала у надзвичайно складному соціально-економічному становищі. Через військові дії, а також невирішеність аграрних відносин сільське господарство переживало кризу. В окремих місцевостях гостро відчувались продовольчі труднощі, насувався голод. Крім того, українську територію фактично окупували збройні сили Німеччини та Австро-Угорщини, командування яких сподівалось на великі поставки харчів. Відтак проблема хлібозаготівель значно впливала на політичні, соціальні й економічні аспекти життєдіяльності країни. У такій ситуації продовольча політика Української Держави мала на меті вирішення наступних завдань: 1) забезпечення виконання угод на поставку харчів до Німеччини та Австро-Угорщини; 2) забезпечення продовольством населення України; 3) поліпшення фінансового становища держави за рахунок реалізації сільськогосподарської продукції (цукру, збіжжя тощо).

Вже в першій половині травня 1918 р. гетьманський уряд зіткнувся з продовольчою кризою в окремих регіонах. Наприклад, у Кам'янці-Подільському через відсутність хлібних запасів розпочалися виступи незаможного населення. Гостра нестача продовольства відзначалися в Харківській губернії⁴.

Після проголошення П. Скоропадським відновлення права приватної власності та ініціювання поміщицькими колами процесу реекспропріації, селяни зрозуміли, що землю та засіяний на ній урожай

¹ Шпекторенко І.В. Централізація і милітаризація продовольчої справи в Українській Державі П. Скоропадського (квітень–листопад 1918 р.) // Історія та культура Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 168–174.

² Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920 рр.). — Луганськ, 1991; З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій). — К, 1993.

³ Борисов В.І., Чернобаєв А.А. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918 гг.). — М.; Луганск, 1997. — С. 104–127.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 60; Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 12А. — Арк. 9, 10.

доведеться повернути поміщикам та орендарям. Відтак на селі почалось масове винищення озимих посівів. Селяни доламували в поміщицьких маєтках будівлі та реманент, відмовлялись обробляти буряки та виконувати інші сільськогосподарські роботи. Типовим є повідомлення з Летичівського повіту Подільської губернії: «Селяни все більше випасають засіяні поля, кажучи, що все одно урожай дістанеться не їм, а панам чи німцям. Випаси чим далі набувають загального характеру»¹. Тому констатовалось, що найпершим завданням влади є охорона урожаю і відновлення зруйнованих приватновласницьких господарств, інакше виконання договорів на поставку продовольства з країнами німецького блоку буде неможливим, а населення України чекає голод.

У зв'язку з складним становищем на місцях, пов'язаним з невизначеністю права власності на сільськогосподарську продукцію, регіональні органи влади намагались знайти шляхи стабілізації суспільної та продовольчої ситуації. Так, 15 травня 1918 р. у Кам'янці-Подільському відбулось спільне засідання представників місцевої адміністрації та австро-угорського командування з метою обговорення питання постачання продовольства. У результаті ухвалено рішення зробити запит Раді Міністрів, щоб з'ясувати, як буде вирішено справу з урожаєм на поміщицьких полях, особливо з ділянками засіяними навесні селянами. Констатовалось, що в багатьох місцях Поділля селяни, не певні в тому, що новий уряд залишить за ними цей урожай, пасуть на полях худобу, винищують засіви, що загрожує країні повною господарською розрухою. Також ухвалено звернутись до австро-угорського командування з проханням широко оповістити населення, що в даний час не проводяться закупки для відправки за кордон ні через власні структури, ні за допомогою підрядчиків, щоб селяни не продавали продукти спекулянтам, які видавали себе за уповноважених австро-угорської військової влади².

Ще за часів Центральної Ради, у квітні 1918 р., з метою втілення продовольчої монополії створено Державне Хлібне Бюро (ДХБ). Воно продовжувало свою діяльність і за гетьманату. В умовах нестачі продовольства гетьманська влада вживала заходів щодо накопичення запасів харчів. Відтак всім представникам при конторах ДХБ 25 травня 1918 р. дано вказівку реквізувати хлібні запаси, захоплені селянами в період Центральної Ради, взяти під контроль закуплене місцевими продовольчими комітетами збіжжя або взяте на облік земельними комітетами у маєтках поміщиків³.

¹ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 1; ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 59.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 51 — 51 зв.

³ Там само. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 112; Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 8, 9, 11, 27.

Поновлення права приватної власності і оголошення вільної торгівлі селянство зрозуміло як скасування введених попередніми урядами державної монополії та твердих цін і можливість реалізувати свій хліб за ринковими цінами. Селяни сподівались, що за умови вільної торгівлі значна різниця у цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію знівелюється. Однак це були марні сподівання. Уряд своїм наказом від 27 травня 1918 р. оголосив, що населення неправильно зрозуміло оголошення вільної торгівлі, що закон Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про передачу хліба в розпорядження держави зберігає свою силу, і, відповідно, тверді ціни на збіжжя не відмінено. Надалі було поширено обов'язкову постанову міністерства продовольчих справ (МПС) про заготівлю, перемелення та перевезення зерна і перемолочних продуктів. Зазначалось, що ніхто, крім агентів ДХБ, не має права скуповувати зерно і хлібопродукти.

На початку червня 1918 р. МПС оповістило регіональні адміністрації та населення про те, що місцеві контори ДХБ розпочали закупки і заготівлю збіжжя та фуражу, як для експорту державам німецько-австрійського альянсу, так і для внутрішнього споживання. Суворо вказувалось, що самочинна закупка на місцях будь-якими іншими організаціями та особами безумовно забороняється. Також наголошено, що політика твердих цін буде проводитися і надалі¹.

Як зазначалося, після оголошення відновлення права власності селяни, не бажаючи щоб урожай з земель, які вони захопили в поміщиків, дістався попереднім власникам, почали масово знищувати посіви. Гетьманському уряду потрібно було вирішити складну соціально-політичну колізію, щоб якимось чином задовольнити і поміщиків, і селян та зберегти урожай. 27 травня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави». Цей акт визначив право землевласників на урожай озимини, засіяної ними восени 1917 р. на своїх полях, незалежно від того, чи ця земля перейшла надалі в користування селянам. А урожай ярини, засіяної весною 1918 р., належав особам, які засіяли ці землі, тобто селянам. Але вони повинні були повернути власникам всі господарські витрати, пов'язані з підготовкою цих земель до посіву після жнив 1917 р., заплатити державні та земські податки з зайнятої землі на 1918 р., виплатити власнику за користування землею певну суму, але не більше третьої частини середньорічної орендної платні. Далі вказувалось, що урожай з полів, оброблених реманентом та засіяних насінням землевласника під керівництвом управителів, призначених земельними комітетами, повинен належати землевласнику. Саме остання норма закону здавалася селянам особливо несправедливою і викликала їх обурення. Наприклад, до

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 114; Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 150.

земельного комітету с. Могильна Гайсинського повіту Подільської губернії з'явився командир австро-угорської військової частини разом з колишнім управляючим поміщицької економії і став вимагати повернення майна і грошей. У попередній період у маєтку нічого не було розграбовано, а поміщицькі поля засіяно селянами. Причому, земельний комітет переконав хліборобів землі не ділити, а сіяти на них спільно, громадою, щоб потім поділити урожай. Представники земельного комітету скаржились Гайсинському повітовому старості, що тепер управляючий економії «хоче забрати весь урожай собі, експропріювавши труд селян, що грозить великою небезпекою для порядку»¹. Селяни згоджувались заплатити власнику орендну плату, але зібрати урожай на землях економії і поділити його між собою.

Слід зазначити, що селяни ставились до всіх аграрно-продовольчих законів та постанов гетьманату здебільшого негативно, згідно з своїми світоглядними настановами та суспільними цінностями. Серед сільського населення міцно встановилось поняття, що земля, котра не може бути оброблена особистою працею, повинна відчужуватись у поміщиків на користь безземельних та малоземельних селян. Ще за Тимчасового уряду констатувалось, що пояснення зазначеним категоріям селян про непорушність приватних господарств, котрі не обробляються особистою працею, «викликає роздратування та хвилювання селянських умів»². Критерієм права на будь-яку власність, зокрема на урожай, селяни вважали вкладену працю. За їх розумінням соціальної справедливості, поміщик, який не працював, не повинен й отримувати прибутки. Відтак, у волостях велась посилена агітація, щоб селяни не виходили на сільськогосподарські роботи, оскільки їх результати дістануться панам. Влада намагалась пояснити селянам, що наслідком їх бойкоту буде нестача хліба і голод, через що постраждають й вони самі. Селян залякували, що проти тих, хто не виходитиме на роботу, будуть вживатись самі рішучі заходи — арешти або висилки на німецькі примусові роботи.

В умовах інфляції, при обезціненні грошових знаків, своєрідною другою валютою, крім збіжжя, міг стати цукор, за який можна було отримати значні кошти як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Тому велике значення Рада Міністрів приділяла розвитку цукрової промисловості. Цукроварням та власникам цукрових плантацій планувалось надавати кредити. Виробництво цукру стимулювалось підвищенням цін. У другій половині травня 1918 р. скасовано карткову систему продажу цукру і ухвалено закон «Про підвищення постійних

¹ Там само. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2, 3; Державний вістник. — 1918. — 31 травня — Ч. 8.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1412. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 39; Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 58.

продажних цін на цукор». Місцевим адміністраціям уряд ставив завдання розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Селяни, у зв'язку з невизначеністю становища з землею, відмовлялись обробляти цукрові плантації, оскільки передбачали, що гроші за буряки отримають не вони, а землевласники¹.

Оскільки, у порівнянні з 1917 р., площа бурякових плантацій зменшилась у 1918 р. майже наполовину, 14 червня вийшов закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.». Згідно цього акту, весь урожай буряків, посіяних на власних чи орендованих землях цукрових заводів, мав належати заводам, незалежно від того, ким засіяна бурякова плантація. У законі визначено порядок відшкодування витрат тим, хто засіяв та обробляв площі буряків.

Однак, заходи уряду щодо підтримки цукрової промисловості не дали позитивних результатів. Сільське населення масово бойкотувало працю на цукрових плантаціях, намагалось зірвати роботу цукроварень. Так, селяни с. Олятинець Гайсинського повіту Подільської губернії на своєму сході відмовились повернути Ситковецькому цукровому заводу розграбоване майно і висловили своє небажання обробляти буряки на орендованих ним плантаціях, або вимагали за роботу дуже високу плату. Місцева влада наполягала на тому, що буряки повинні бути оброблені у примусовому порядку. Загалом у багатьох місцевостях бурякові плантації опинились у критичному стані. Цукровий департамент МПС на початку липня 1918 р. інформував органи міністерства внутрішніх справ (МВС), що неможливо запустити Куриловецьку цукроварню через те, що місцеві селяни не роззброєні і не повертають рухомий і нерухомий реманент, необхідний для роботи на цукрових плантаціях².

На початку червня 1918 р. селяни продовжували випасати худобу на полях, які мали повернути колишнім власникам. Адміністративні органи широко оповіщали населення, що приватна власність непорушна і навмисне нищення посівів буде жорстоко переслідуватись. Землевласники на своїх регіональних з'їздах ухвалювали клопотання про зміну закону про право на врожай, «щоб весь врожай було повернуто власникам»³.

Досить значний вплив на продовольчу політику гетьманського уряду мало окупаційне командування, яке було незадоволене темпами заготівлі і обсягами постачання харчів за Брестськими угодами. 17 червня 1918 р. гетьманський уряд та центральні держави утворили Вищу Українську Продовольчу Раду (ВУПР). Її метою було об'єднання зусиль

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 24; Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1–5; ДАВО. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 12.

² ЦДАВОВ. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 85; Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 193.

³ Там само. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 10–10 зв.; Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 63; Спр. 76. — Арк. 71.

української влади та німецьких і австрійських військових структур у справі заготівлі харчів та фуражу. У місцевостях, де заготівля мала проводитись у значних обсягах, при конторах ДХБ утворювались комітети, у складі яких обов'язково повинен бути представник німецького або австрійського командування. Для заготівлі хліба агентам треба було мати посвідчення ДХБ, завізоване командуванням окупаційних військ. Останнє видало наказ своїм частинам боротися з порушниками закону про хлібну монополію, тобто щоб якнайменше продовольства могло скупити населення.

19 червня 1918 р. на нараді ВУПРу було визнано недостатню кількість установ ДХБ для закупок збіжжя. Гетьманський уряд дав розпорядження губернiальним конторам поширювати свою мережу, інакше німці та австрійці самі почнуть у великих об'ємах закуповувати хліб¹. Уряд Української Держави не хотів допустити самочинних заготівель окупаційними військовими структурами, щоб тримати під контролем кількість продовольства, яке йшло в залік договірних поставок. Німці й австрійці досить часто не повідомляли про заготовлене та вивезене продовольство і, відповідно, воно не враховувалось в договірні обсяги постачання харчів.

Український уряд та окупаційне командування розуміли, що в умовах державної монополії і твердих закупівельних цін, які були не вигідні товаровиробнику, хліб можна отримати здебільшого шляхом реквізицій. Для цього планувалось використати німецькі й австрійські військові підрозділи.

Все більше давалась взнаки продовольча криза. В окремих регіонах Подiлля, Херсонщини, Катеринославщини почався голод. Продовольчі труднощі охопили не лише місто, але й село. Все це, на тлі масового вивезення продовольства окупантами, викликало обурення населення і призводило до виступів та повстань проти гетьманської влади, а також німецьких та австрійських військ. У такій ситуації МПС констатувало бездіяльність місцевих агентів ДХБ щодо багатьох власників, які мали великі запаси хліба. У регіони йшли телеграми МПС про реквізицію у населення і на млинах зерна і борошна. Дізнавшись про це, селяни самі грабували млини і розбирали борошно, щоб воно не потрапило державним структурам або окупантам². Надалі закриття млинів викликало велике незадоволення селян, оскільки вони, маючи власне зерно, не могли його переробити і змушені були купувати борошно за високими цінами.

¹ Там само. — Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 29, 47, 105, 109.

² Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 86; Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 62, 202; Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 191; Спр. 185. — Арк. 1; Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 92, 99.

Селяни не лише не обробляли поля землевласників, але й силоміць не давали це робити найманим працівникам. У другій половині червня 1918 р. ще практично не починалася оранка пара під озимі хліби, що створило загрозу засіву поміщицьких полів і різкого зменшення обсягів майбутнього урожаю. Міністерство внутрішніх справ зверталось до губернських і повітових старост з закликком вжити рішучих дій та погроз щодо селян, щоб вони не чинили перешкод оранці, оповістити хліборобське населення про державну вагу забезпечення продовольчими ресурсами і вимагати від землевласників та селян спільних зусиль у засіві полів. Констатувалось, що оскільки землевласники в даний час не мають реманенту, який розібрали або знищили селяни, останні повинні обробити земельні ділянки в тих розмірах, які раніше ними було захоплено і за які вони, згідно закону 27 травня 1918 р. зобов'язані заплатити за оренду. У відповідь на це звернення регіональні адміністрації зазначали: оскільки оранка — справа державної ваги, необхідно видати урядове розпорядження про право місцевих органів влади примусово залучати до обробітку і засіву приватновласницьких полів за встановлену плату¹.

Реакцією Ради Міністрів на загрозливий стан у сільському господарстві став виданий 8 липня 1918 р. «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Появу цього документу уряд пояснював «необхідністю забезпечити своєчасне здійснення сільськогосподарських робіт, звільнити Україну від голоду і неминуче зв'язаної з голодом можливості на Україні анархії та господарської розрухи»². Зазначений закон надавав право губернським земельним комісіям видавати обов'язкові постанови про примусове використання сільськогосподарського реманенту тих власників, які не повною мірою використовують його у власних господарствах, для проведення робіт у інших господарствах. Закон дозволяв зазначеним комісіям примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт та встановлювати норми оплати праці. За псування посівів, самовільне припинення сільськогосподарських робіт, або підбурювання до цього, передбачалось до одного року ув'язнення чи примусових робіт. Згідно цього закону регіональні адміністрації видавали обов'язкові постанови, в яких зазначалось, що селяни, зруйнувавши приватновласницькі економії і не повернувши весь розграбований реманент, позбавили власників можливості обробляти поля і збирати з них урожай. Подільський губернський староста своєю постановою зобов'язав сільські громади, що брали участь у пограбуванні економії, провести всі сільськогосподарські роботи на полях землевласників за вимогою останніх. У випадку неуз-

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 78, 80, 94.

² Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 85; Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 24; Ф. 1793. — Оп. 1 — Спр. 3. — Арк. 36.

годженості між сторонами щодо оплати праці, вона мала встановлюватись комісією під головуванням волосного старшини. Винні у невиконанні постанови каралися штрафом у 3000 крб. і ув'язненням до 2 місяців.

Кам'янець-Подільський повітовий староста наказував селянам розпочати оранку озимих, інакше, за його словами, урожай зменшиться більш ніж на половину, що загрожує населенню голодом. Але селяни продовжували саботувати сільськогосподарські роботи. Своїм наступним оголошенням повітовий староста ще раз наказував негайно розпочати оранку на полях економій. У селах, де маєтки було пограбовано, наказувалося збирати сходи і розподіляти роботи між учасниками грабунків. Селяни, як головні винуватці економічної розрухи, повинні виконати роботи, інакше їх буде покарано за невиконання розпорядження. У Гайсинському повіті Подільської губернії селянам також під страхом покарання наказувалося обробляти поля землевласників. Спеціальною комісією у складі повітового старости, повітового коменданта, членів союзу землевласників та волосних старшин було встановлено плату «на робочі руки». Як видно, представників селян у цій комісії не було, і за встановлену плату вони відмовлялись працювати. Ольгопільський повітовий староста, наказуючи селянам розпочати збір урожаю за першою вимогою власників економій, лякав тих, хто буде агітувати проти сільськогосподарських робіт, австрійським військово-польовим судом¹.

Уряд шукав вихід з складної соціально-економічної ситуації, за якої ціни на сільськогосподарську продукцію були встановлені державою, а на промислові товари — вільні. Селяни висловлювали обурення такою диспропорцією: «Як тверді ціни — то на все. Чому тільки на хліб? Це несправедливо»².

Щоб хоч якось спонукати товаровиробників до здачі збіжжя, 31 липня 1918 р. вийшов наказ МПС про підвищення твердих цін. Але й вони загалом не задовольняли ні селян, ні поміщиків. Водночас уряд розробляв заходи щодо стимулювання сільгоспвиробників шляхом товарообміну. За здане зерно селяни мали право закупити за цінами, нижчими від ринкових, промислові товари та цукор. У регіони України для обміну на хліб відправлялась продукція промислових підприємств. Так, у липні 1918 р. на Поділля прибуло 7 тис. пудів цукру, сільськогосподарські машини та приладдя: 350 плугів, 386 культиваторів, 840 лопат, 68020 кіс. Селяни могли розраховувати у придбанні товарів лише на десяту частину від суми сплаченої за поставлене збіжжя³.

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 38, 48, 52, 82.

² Селянське слово. — 1918. — 2 жовтня. — Ч. 22.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 1, 15, 16, 33; Спр. 142. — Арк. 168—169; Спр. 150. — Арк. 76; Селянське слово. — 1918. — 25 червня. — Ч. 1.

А якщо взяти до уваги, що часто навіть на зазначену суму промтоварів не вистачало, заходи органів влади щодо стимулювання селян шляхом налагодження хоча б часткового товарообміну між містом і селом мало впливали на хід хлібозаготівель.

Щоб створити юридичні підстави для вилучення зерна у селян, 15 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалює постанову «Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави». Згідно неї весь хліб, за винятком запасів для харчування і господарських потреб власника, поступає в розпорядження Української Держави. Зерно у виробників могли відчужувати лише державні продовольчі органи. У випадку несвоечасної здачі збіжжя з власника утримується 30% від вартості, а при реквізиції прихованого зерна власнику оплачується лише половина ціни. Ця постанова була особливо волаючою для режиму, який основою своєї політики декларував непорушність права приватної власності. Нею були незадоволені як селяни, так і поміщики.

У багатьох регіонах України наростали продовольчі труднощі. У державні заготівельні органи хліба надходило дуже мало. У липні 1918 р. гетьманська влада поширила оголошення про заохочення осіб, які вкажуть на приховані запаси зерна. Сума винагороди становила 3% від загальної вартості хліба. У ситуації майже повсюдної відсутності харчів процвітала спекуляція. Щоб якось збити спекулятивну хвилю, державні органи вживали низку заходів, які втім носили паліативний характер. 22 липня МПС видало обов'язкову постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало». Згідно неї усілякі їх заготовки без дозволу МПС заборонялись. Однак, вже 9 серпня оповіщено наказ МПС про те, що сало, масло, молочні продукти, картоплю, овочі можна вільно продавати на ринку. 24 липня 1918 р. ухвалено закон про карну відповідальність про перевищення граничних цін та спекуляцію, який доповнено 30 серпня. У регіонах, фактично у кожному повіті створювались комісії по боротьбі зі спекуляцією¹. Але вжиті гетьманською адміністрацією заходи не мали особливого успіху, оскільки селяни були зацікавлені у співпраці з посередниками — спекулянтами і не видавали їх органам влади, тому що вони платили за продовольство більше, ніж держава.

Не зважаючи на закони й постанови уряду, у регіонах продовжувалась закупка харчів продорганами самоврядувань та приватними структурами. Для поживлення діяльності хлібозаготівельних органів 18 липня ухвалено постанову Ради Міністрів про деякі зміни положення про Державне Хлібне Бюро. Підтверджувалося, що саме цьому органу надавалось виключне право збору, переробки та зберігання хлібопродуктів. Лише ДХБ повинне було займатися скупкою і продажем

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 76, 175, 280; Державний вістник. — 1918. — 15 серпня. — Ч. 35; 14 вересня. — Ч. 47.

збіжжя і мало право реквізувати продукти харчування. Все це робилось, щоб покласти під повний контроль держави хлібозаготівлі на місцях, усунути конкуренцію при закупівлі зерна і спекуляцію.

У багатьох регіонах селяни взяли участь у зборі урожаю на приватновласницьких землях. Незважаючи на загальну ненависть до поміщиків, малоземельні і безземельні селяни все ж вийшли на поля, щоб хоч якось забезпечити своє існування. Якби поміщицький хліб пропав, від голоду постраждали б передусім вони, оскільки більш заможні селяни мали своє зерно. На значній частині території Київської губернії сільськогосподарські роботи проходили нормально. У Васильківському повіті ширилась агітація серед селян, щоб не збирати поміщицьке зерно інакше, як за третій сніп, однак вона успіху не мала. У Рильському повіті Чернігівської губернії роботи на полях йшли задовільно. У багатьох губерніях констатувалися випадки, коли повстанські загони заважали селянам збирати хліб для землевласників, грабували поміщицьке збіжжя або спалювали його. Бувало, селяни не виходили в поле через те, що не було досягнуто домовленості з землевласниками щодо умов роботи, або коли працівники бажали отримати платню натурою, а власник пропонував грошима. Адміністративні органи констатували, що важко встановити тверді ціни на оплату праці. В окремих випадках хлібороби вимагали дуже високу оплату¹.

Державні органи, маючи на меті забезпечити якнайповніший збір урожаю, своїми законодавчими актами та постановами досягли цілком протилежних результатів. Як поміщики, так і селяни досить часто бойкотували здачу зерна за твердими цінами. У губернії надійшло розпорядження негайно зобов'язати землевласників здати весь хліб, за винятком тієї кількості, яка потрібна для насіння та утримання економій. Поміщики заявляли, що у них хліба немає, оскільки значна частина землі зайнята селянами. У кінці вересня 1918 р. МПС констатувало «малоуспішність заготівель», бездіяльність агентів продорганів щодо багатьох власників, які мають великі запаси зерна. Закликалося вжити найрішучіших заходів, аж до реквізицій, щоб збільшити надходження хліба в державний фонд. Німецькі та австрійські військові структури розуміючи, що українські продоргани не забезпечать їм належної за договором кількості харчів, самі посилили заготівлю зерна. З багатьох регіонів надходили свідчення про масові зловживання окупаційних військових органів при заготівлі продовольства. Так в с. Кринички на Катеринославщині австрійці реквізували у селян збіжжя, не зважаючи на видані українським урядом правила й на те, що в деяких господарствах не вистачало зерна навіть на посів. Продовольство масово відправлялось в Австрію. Українська влада конста-

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 3, 4; Спр. 1. — Арк. 18, 39, 41; Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 177; Ф. 1061. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 20.

тувала, що лише з Катеринославського повіту туди відправлено 1000 пудів муки. Австрійські військові займалися спекуляцією, продаючи борошно за високими цінами і купуючи зерно за твердими цінами. Встановивши контроль над млинами, австрійці залишили селян без борошна та корму для худоби¹.

Політика масових реквізицій продовольства призвела до того, що в багатьох регіонах після збору урожаю населення перебувало на межі голоду, не вистачало зерна для засіву полів. Подільський губернський староста сповіщав міністерство продовольчих справ, що на Ямпільщині «становище критичне, терміново потрібно хліба та насіння»². У Конопоському повіті Чернігівської губернії фіксувалися продовольчі заворушення пов'язані з реквізиціями хліба у селян. Селянство, спостерігаючи фактичне пограбування продовольчих ресурсів окупантами, у деяких місцевостях припинило засів озимих хлібів. Регіональні адміністрації констатували, що урожай нижче середнього, але його вистачило б, якби не масовий вивіз австрійцями хліба за кордон. Якщо це не припинити, харчів для прогодування населення буде недостатньо. Лише у Подільській губернії під час реквізицій у 1009 селах було забрано весь хліб, а у 20% господарств реквізовано робочу худобу. У результаті цього яріві посіви у порівнянні з 1917 р. скоротились більш ніж на 30%. За даними МПС, на кінець жовтня 1918 р. загальний обсяг заготовленого хліба становив лише половину від запланованого.

Селяни дивились на сільськогосподарську продукцію як на товар, реалізуючи який на ринку можна було придбати промислові вироби. Але в умовах війни, продовольчої монополії, коли весь хліб вилучався державними органами за невивідними цінами або конфісковувався окупаційними військовими структурами, селяни різко зменшували посівні площі, засіваючи поля лише для забезпечення власних потреб. Селянське господарство, не отримуючи промислової продукції з міста, замикалося в собі, працювало на самозабезпечення, натуралізувалося.

Отже, в ході реалізації заходів продовольчої політики гетьманський уряд не досяг поставлених завдань: не забезпечив поставки Центральним державам обумовлених Брестськими угодами обсягів продовольства, не зміг організувати заготівлю і постачання харчів населенню України, не забезпечив надходження та реалізації достатньої кількості сільськогосподарської продукції для поліпшення фінансового становища країни.

¹ Там само. — Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 119, 134, 191; Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 122, 125 зв.

² Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 255, 313; Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 49; Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 664. — Арк. 17, 18, 257, 258; *Гуменюк С.К.* Борьба трудящихся Подолии с внутренней контрреволюцией и иностранной интервенцией в годы гражданской войны (1918 — 1920 гг.). / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К, 1976. — С. 8.

Підводячи підсумок, визначимо основні причини такого стану справ. По-перше, пропоміщицька аграрно-продовольча політика гетьманського уряду. Селяни намагалися знищити урожай на приватновласницьких полях, оскільки він мав дістатись землевласникам. Таким чином, частину збіжжя було втрачено. По-друге — державна монополія, політика твердих цін, фактичне вилучення «надлишків» продовольства без еквівалентного обміну, створили ситуацію незацікавленості товаровиробників у задачі сільськогосподарської продукції. По-третє — масові реквізиції і конфіскації хліба німецькими та австрійськими військовими структурами, допущені при цьому репресії та зловживання, на тлі продовольчих труднощів у самій Україні, викликали обурення селян. Вони зменшували посіви і приховували збіжжя, щоб воно не потрапило окупантам.